

Karaktärerna på Asker

av Ulf Björkdahl

Det började med mina funderingar kring den ”märkliga” stenmuren i byn Asker på Lennartsnäshalvön.

Den första märkligheten är att muren överhuvudtaget finns. Stenmurar är ovanliga i vår trakt, särskilt långa sådan, förutom bogårdsmurar runt kyrkogårdarna förstås. Gärdesgårdar gjordes förr vanligen av trä. Muren följer inte någon känd gräns. Den är inte heller fornlämning.

Den andra märkligheten är att muren är relativt rak och inte omgärdar något område. Den är sammanlagt inemot 400 m lång och på sina bästa ställen över 1 m hög ovan mark, även om den rasat här och där.

Asker (inringat) ligger i Kungsängen, söder om järnvägen. Hit tar man sig från rondellen vid OK-macken.

Askers by ligger på södra delen av den skogbeväxta kullen. Muren är byggd i två relativt rätta linjer. Den östvästliga muren är knappt 200 m lång, från väster följer den skogskanten ca 5 m innanför tills den tvärt ändrar riktning fram till vägen. Där vinklar den söderut, följer västra kanten av vägen 100 m och därefter östra vägkanten 100 m.

Varför har muren byggts? När? Av vem? Någon förklaring har jag aldrig stött på. Så jag började forska. Eftersom min hypotes var att svaret rimligen bör sökas bland dem som ägt och/eller bott i Asker började jag kartlägga dem.

Den östvästliga muren är på sina bästa ställen ståtligast och mest genuin med en höjd om 130 cm och en bredd om 140 cm i basen och 100 cm i toppen.
Foto författaren.

Askers historia i korthet:

Det forntida Asker har beskrivits i nyhetsbrevet nov 1922. Under medeltiden var Asker en ensamgård under Vadstena kloster, som även hade den närliggande stora byn Tuna samt ensamgården Öråker. När Gustav Vasa drog in kyrkans egendomar till kronan lades de tre byarna under 1540-talet till kungens privata egendom under benämningen Arv och Eget. 1571 donerades Asker, tillsammans med godset Aspvik, av Johan III till Anders Sigfridsson Rålamb och blev frälsehemman. Ägandet övergick genom gifte och arv till släkten Körning på Aspvik.

Asker var ett stort hemman med mycket odlingsmark, men hade inte så mycket betesskog. Från skogskullen där byn låg sträckte sig ägora österut fram till sjön. Ägora sköttes av en bonde som bodde med familj och arbetsfolk i den lilla byn. Under 1670-talet hette bonden Erik Nilsson. Under hans tid drabbades Asker av en stor olycka, då en våldeld 1680 brände ner alla husen till grunden. Körnings försök att skylla branden på Nilsson blev inte framgångsrikt. Häradsrätten fastslog att det var en olyckshändelse och Erik Nilsson kunde, sedan husen byggts upp, fortsätta att vara bonde här i ytterligare tio år.

Krigen under 1660- och 1670-talen utarmade statens finanser och kungen Karl XI drog in många av de tidigare förlånade eller donerade egendomarna till kronan (staten). 1684 drogs frälsehemmanet Asker in från Körning och blev nu kronans egendom, ett kronohemman.

Åren 1686-1690 upplät kronan, genom den s.k. Landsstaten (en del av länsstyrelsen), Asker som lön och boställe för den statligt anställde kronolänsmannen i Bro härad, **Erik Johansson**, som tidigare bott i Öråker. Johansson blev därmed också den förste att ansvara för det nybildade rusthållet nr 4, med uppgift att hålla häst och ryttare för krigsmaktens behov. Rusthållet förstärktes ekonomiskt med avkastningen från ett hemman i Håbo som s.k. augment. 1696 ersattes augmentet med Öråker. Bonden här några år var Anders Bengtsson. 1690 tilldelades länsmannen istället ett hemman i Frölunda som lön.

1690 blev den energiske och duglige stadskamreraren **Johan Andersson** (xx-1697) i Stockholm innehavare av Asker. Nu var inte Landsstaten längre inblandad och Andersson hade inte heller Asker på lön. Av allt att döma hade han köpt hemmanet av kronan, som antagligen såg det som en bättre inkomst. Andersson övertog de medfarna husen i byn och upprustade dem. Ägorna skötte han i egen regi. 1690 upprättas den första geometriska kartan över kronohemmanet Asker. På den är gårdshusen inritade väster om vägen, medan det öster om vägen finns en trädgårdsanläggning. Redan 1694 upprättades av någon anledning ytterligare en karta över Asker. På den är en nu en pampig s.k. karaktärsbyggnad inritad öster om vägen intill trädgården. Eftersom byggnaden inte är inritad 1690 synes den ha uppförts under Anderssons första tid här. Den exakta platsen för byggnaden bör ha varit platån bakom det nuvarande 1800-talstorpet. Från byggnaden var det utsikt över dalen med den stora trädgården i södersluttningen närmast. Med hänsyn till hans krävande arbete i Stockholm är det oklart hur mycket Andersson vistades här, men han var skriven här.

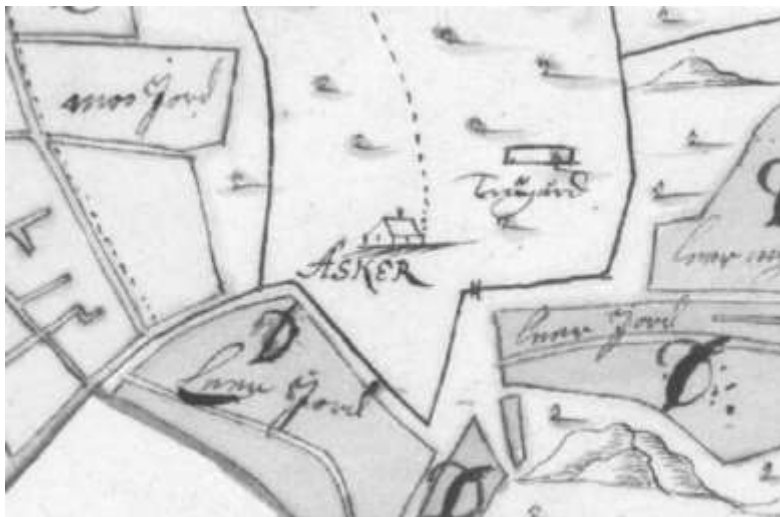
Karaktärsbyggnad var ett ord för de ståndsmässiga byggnader som kronan lät uppföra som bostäder för officerare och andra statliga tjänstemän från slutet av 1600-talet inom ramen för indelningsverket. Ordet karaktär syftar ju generellt på någon typ av särmarke eller dominerande egenskap, i detta fall rang och värdighet. Ju högre rang, desto finare bostad. Typritningar för olika grader fanns. Exempelvis hade karaktärsbyggnaden för en kapten fyra rum, utöver förstuga och kök samt en sal i mitten av huset.

Hur karaktärsbyggnaden just i Asker mer exakt såg ut vet vi inte, eftersom den brann (1731). Schablonteckningen på kartan visar en enplansbyggnad med tre skorstenar. Med hjälp av anteckningar dels från en tvist under 1720-talet dels från brandutvärderingen kan vi något fragmentariskt utläsa att det var en stor byggnad

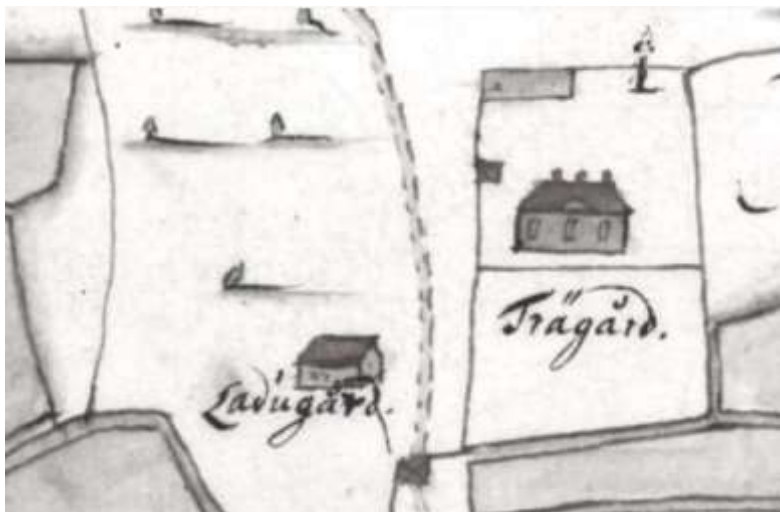
som innehöll sal, sex kamrar, kök och förstuga. Kamrarna hade namn, t. ex. gröna kammaren. Det fanns källare under huset och vind ovanpå. Huset var sannolikt rödmålat. Därtill fanns östra och västra paviljongerna. På vägen in mot mangården fanns portar och plank. Ladugårdshusen omfattade loge, en mindre loge, stall, ett nytt oxhus, fähus. Vidare omnämns foderlada, drängstuga, spannmålsbod och en riven bagarstuga. I området fanns två trädgårdar. Karaktärsbyggnaden användes åtminstone vid ett tillfälle även för häradsrättens tingsöverläggningar.

Samma område
på två kartor.

På Askerkartan
1690 är man-
gården utritad
väster om
vägen, medan
det öster om
vägen är en stor
trädgård i
slutningen.
Mörkgråa
områden är
åkermark

På kartan 1694
är karaktärs-
byggnaden in-
ritad öster om
vägen, ungefär
där 1800-tals-
torpet är idag,
och med ladu-
gårdshusen
väster om
vägen. Vägen
hade samma
sträckning som
idag, men gick
lägre i terräng-
en. På vägens
allra lägsta
punkt är en bro
inritad.

Asker från söder. Kartans karaktärsbyggnad har klippts in på sitt troliga läge, som är platån bakom 1800-talstorpet. Det var en stor trädgård i södersluttningen nedanför byggnaden.

Vad var det då för karaktärer som bodde i karaktärsbyggnaden? Här syftar karaktär på samhällsklass och avser i detta sammanhang en ståndsperson, som antingen är en adlig person eller en ofrälse person av rang.

Den omnämnde Johan Andersson var en hårt arbetande och plikttrogen tjänsteman som också fick utkämpa många duster i rättvisans namn. Förutom det egna hemmanet skötte Andersson även markbrukandet av Öråker. Dessvärre dukade han under av arbetsbördan 1697.

Efter Anderssons död sköttes Asker av hans änka, kamrerskan madam och rådmansdottern **Brita Giöding** (1655-xx) (olika stavningar förekommer, men denna stavning använde hon själv). Till sin hjälp hade hon den långvarige hälftenbrukaren Anders Olsson. Direkt efter makens död skänkte madam Giöding bl.a. en förgylld kalk och en förgylld oblatask till Näs kyrka, båda föremålen med makarnas namn ingraverade. Hon tycks ha bott här en del.

Madam Giöding sålde Asker 1717 till sin systerdotter professorskan fru **Catharina Rudbeck** (1693-xx). Britas syster Catharina Giöding hade varit gift med uppsalaprofessorn Olof Rudbeck d.y. Deras dotter Catharina Rudbeck hade redan som tolvåring blivit förlovad med Michael Eneman (1676-1714), en ung man som forskade i orientaliska språk och som under en tid var inneboende hos Rudbecks. Eneman deltog bl.a. som fältpräst under Karl XII:s krig i Europa. Han insjuknade emellertid i tuberkulos och återvände till Sverige illa däran. Kungen utnämnde honom till professor i språk. Eneman gifte sig 1714 med fästmön Catharina, varpå han dog några dagar efteråt. Änkan, som nu blivit professorska, bodde inte på Asker, utan drev gårdsbruket ”med egen avel” (i egen regi) med hjälp av gårdsfogde, husjungfru, gårdsdrängar och pigor.

Catharina Rudbeck gifte sig 1720 med kaptenen **Anders Bergencrantz** (1687-1734). Han förestod nu gården som brukades med eget folk ”som njuta årlig kost och lön”. Kaptenen Anders Berg var bokstavligen ärrad och krigserfaren och hade deltagit i Karl XII:s härtåg i Europa. Han hade skadats vid en bajonettstrid och även varit krigsfånge en tid. Efter återkomsten till Sverige 1719 adlades han till Bergencrantz. Giftet med Catharina resulterade i sonen Carl Fredrik, som föddes i Näs 1725.

Under åren 1721-1725 utarrenderades Asker av Bergencrantz till sekreteraren och sedermera bankaktuarien **Gustaf Gottfrid von Schantz** (1692-1756) bosatt i Stockholm. Markerna sköttes fortsatt av gårdsfogden, husjungfru, gårdsdräng, pigor m.fl. mot kost och lön. Vid inventeringen av egendomen vid arrendetidens avslut stämde Bergencrantz arrendatorn för ett stort antal brister beträffande byggnader, inventarier och redskap. Därefter skötte Bergencrantz gården med eget folk mot kost och lön och brukade även Öråker. Den stora trädgården utarrenderades till en särskild trädgårdsmästare.

1731 var friherrinnan **Märta Bonde** (1686-1737), änka efter generalen Otto Johan Koskull, ägare av kronohemmanet Asker. Hon var dotter till friherrinnan Magdalena Christina von der Noth, som inledningsvis stod som ägare. Hon innehade även Öråker. Under hennes tid brann Asker igen, 50 år efter förra olyckan. Påskdagen den 18 april 1731, medan Märta Bonde och gårdsfolket var i kyrkan, hade en häftig våldeld uppstått. Alla mangårds- och ladugårdshusen inklusive inredning, djur, redskap, spannmål brann upp. Även trädgårdarna avbrändes. Innehavaren Märta Bonde och hennes barn, liksom övriga människor på gården, hade endast kvar de kläder de bar vid kyrkobesöket. Eftersom det konstaterades vara våldeld gick brandstoden in, liksom skett vid förra branden, och Märta Bonde ersattes med kostnaderna för återuppbyggnaden genom häradets försorg.

De tidigare husen återuppfördes - men inte karaktärsbyggnaden. Nu var det slut med ståndspersoner på Asker. I fortsättningen utarrenderade kronan Asker till bönder som skötte markerna och i fortsättningen behövdes bara en vanlig bondstuga. Sedan Asker långt senare, 1797, köpts av dåvarande ägaren till Öråker byttes bonden mot en statarfamilj, som bodde här och arbetade åt huvudgården.

Och muren då?

Av den redovisade "ägarlängden" kan vi se att Askers "storhetstid" var ca 1690-1731, om vi med det menar vilka prominenta personer som bebott eller brukat hemmanet. De förfogade över karaktärsbyggnaden, som nog kan ses vara ett snäpp under herrgård. Både hus och personer gav platsen således betydelse och status, vilket man även visade med välsköta hus och trädgårdar.

Intrycket är att muren inte i första hand tjänat som stängsel, eftersom den inte omgärdar något område. Dess betydelse tycks snarare ha varit en statusmarkering. Det leder tilltanken att de äldsta delarna av muren är samtida med karaktärsbyggnaden, dvs början av 1690-talet.

Vid infarten till Asker möter vägresenären en stenmur som är unik för det omliggande landskapet. Att muren är låg längs vägen beror på att körbanan höjts under åren. Där muren på högersidan tar slut fortsätter den på andra sidan vägen. Kanske var här tidigare en grind. Foto Hans Borgström.

Foto författaren.

Men kan muren verkligen vara så gammal? Jag vet inte. Det kan ju också vara så att en ursprunglig mur bättrats på under åren. Det är inte heller säkert att hela muren är ursprunglig. Muren på östra sidan om vägen ger inte samma genuina intryck och har kanske tillkommit senare.

Det är naturligtvis möjligt att muren tillkommit långt senare. Men något uppenbart sammanhang för det har jag inte funnit. Och när vi närmar oss nutid borde det finnas en levande berättelse om muren skulle vara av sent datum.

Med detta överlämnar jag mitt hypotetiska resonemang om stenmuren till läsaren. Förhoppningen är förstås att någon kan bidra med kunskap eller reflektioner.

Oavsett så fick vi i varje fall en inblick i Askers korta och kanske inte helt kända "storhetstid".

Källor:

Jordeböcker för Uppsala län

Mantalslängder för Näs socken.

UKF hemsida (Svenngårdsarkivet m.m.)

Allmän litteratur, Wikipedia

Besök på plats.